KICHIK YOSHDAGI O‘QUVCHILARNING ATROF-MUHIT HAQIDAGI TASAVVURLARINI KENGAYTIRISH

Abduvaliyeva Nodira Alisherovna
FarDU dotsenti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD)
Esonaliyeva Firuza Shuxratali qizi
FarDU talabasi

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.24489357

Annotatsiya: Ushbu tezisda kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning atrof-muhit haqidagi tasavvurlarini kengaytirishning pedagogik va psixologik asoslari yoritiladi. Tabiat, inson va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni anglatish, ekologik bilimlarni kundalik hayot bilan bog‘lash, kuzatish, tajriba, didaktik o‘yin va loyiha faoliyatidan foydalanish masalalari tahlil qilinadi. Shuningdek, o‘quvchilarda tabiatga ehtiyotkor munosabat, ekologik mas’uliyat va amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishga doir tavsiyalar taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: atrof-muhit, tabiat, ekologik tasavvur, ekologik tarbiya, kuzatish, tajriba, loyiha metodi, ekologik madaniyat.

Аннотация: В данной тезисной работе освещаются педагогические и психологические основы расширения представлений младших школьников об окружающей среде. Анализируются вопросы формирования понимания взаимосвязи природы, человека и общества, связи экологических знаний с повседневной жизнью, использования наблюдений, экспериментов, дидактических игр и проектной деятельности. Также предлагаются рекомендации по формированию у учащихся бережного отношения к природе, экологической ответственности и практических навыков.

Ключевые слова: окружающая среда, природа, экологические представления, экологическое воспитание, наблюдение, эксперимент, метод проектов, экологическая культура.

Abstract: This thesis discusses the pedagogical and psychological foundations of expanding primary school students’ understanding of the environment. It analyzes issues related to developing an understanding of the interrelationship between nature, humans, and society, connecting environmental knowledge with everyday life, and using observation, experiments, didactic games, and project-based activities. In addition, recommendations are proposed for developing students’ careful attitude toward nature, environmental responsibility, and practical skills.

Keywords: environment, nature, ecological awareness, environmental education, observation, experiment, project method, ecological culture.

Atrof-muhit inson hayotining tabiiy va ijtimoiy asosini tashkil etadi. Havo, suv, tuproq, o‘simliklar, hayvonot dunyosi hamda inson yaratgan yashash muhiti bir-biri bilan uzviy bog‘langan. Shu sababli bolaga tabiat haqida faqat alohida ma’lumotlarni yodlatish yetarli emas. U tabiat hodisalarining sabablarini tushunishi, inson faoliyatining oqibatlarini payqashi va o‘z xatti-harakatini ongli ravishda boshqarishni o‘rganishi kerak. Bunday qarashning dastlabki poydevori aynan boshlang‘ich ta’lim davrida qo‘yiladi. Kichik maktab yoshi, odatda, 6–10 yosh oralig‘ini qamrab oladi. Bu davrda bolaning bilishga qiziqishi kuchli bo‘lib, u ko‘rgan, ushlagan, solishtirgan va bevosita ishtirok etgan hodisalarni yaxshiroq anglaydi. Atrofdagi olamni tushunish jarayoni kuzatish, savol berish, taxmin qilish va natijani tekshirish orqali rivojlanadi. Demak, o‘qituvchi tabiat haqidagi bilimlarni tayyor xulosa sifatida berish bilan cheklanmay, o‘quvchini izlanishga undashi lozim.O‘zbekiston Respublikasida ekologik ta’limni rivojlantirishga doir hujjatlarda boshlang‘ich ta’lim bosqichida ekologik savodxonlik, zarur bilim va ko‘nikmalarni shakllantirishga alohida e’tibor qaratilgan. Jumladan, suvni tejash, havoni muhofaza qilish, o‘simlik va hayvonot dunyosini asrash, chiqindilarni to‘g‘ri joylashtirish hamda o‘zi yashaydigan

hudud tabiatini muhofaza qilish kabi masalalar bolalarning yoshiga mos ravishda o‘rgatilishi ko‘zda tutiladi [1].

Atrof-muhit haqidagi tasavvur bolaning o‘zini o‘rab turgan tabiiy va ijtimoiy olam, undagi obyektlar, hodisalar va ular o‘rtasidagi munosabatlar haqida shakllangan dastlabki tushunchalari majmuasidir. Bu tasavvurlarga ob-havo va fasllar, suv va havo, tuproq, o‘simliklar, hayvonlar, inson mehnati, yashash joyi, tozalik va xavfsizlik haqidagi bilimlar kiradi. Tasavvurlar kengaygani sari bola hodisalarni alohida-alohida emas, balki o‘zaro aloqador tizim sifatida ko‘rishni boshlaydi. Masalan, o‘quvchi daraxtning faqat soyasi yoki mevasini emas, balki uning havoni tozalashga, qushlarga yashash joyi yaratishga, tuproqni saqlashga xizmat qilishini ham tushunishi kerak. Xuddi shuningdek, suvning ichish uchun zarurligini bilish bilan birga, uni behuda oqizish suv zaxiralariga ta’sir qilishini anglashi muhim. Bunday bog‘lanishlarni sodda hayotiy misollar orqali tushuntirish bolada sabab-oqibat munosabatlarini anglash ko‘nikmasini rivojlantiradi. Atrof-muhit haqidagi tasavvurlar uch o‘zaro bog‘liq yo‘nalishda rivojlantiriladi. Birinchisi - bilish. O‘quvchi tabiat obyektlari, ularning xususiyatlari va hodisalarning sabablari haqida bilim oladi. Ikkinchisi - qadriyat va munosabat yo‘nalishi. Tabiatga mehr, tirik mavjudotlarga rahm-shafqat, tozalik va mas’uliyat hissi shakllanadi. Uchinchisi - amaliy yo‘nalish. Suvni tejash, chiqindini belgilangan joyga tashlash, ko‘chatni parvarishlash, jonivorlarga ozor bermaslik kabi odatlar bilan mustahkamlanadi. Ushbu uch yo‘nalish birgalikda olib borilgandagina bilim kundalik xulq-atvorga aylanadi.Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari ko‘pincha aniq obrazlar va shaxsiy tajriba orqali fikrlaydi. Shu bois murakkab ekologik atamalarni ko‘paytirishdan ko‘ra, ularni tanish vaziyatlar bilan bog‘lash samaraliroqdir. Masalan, “biologik xilma-xillik” tushunchasini dastlab turli o‘simliklar, qushlar, hasharotlar va hayvonlarning bir hududda yashashi misolida izohlash mumkin. Keyin esa har bir tirik mavjudot tabiat muvozanatida muayyan o‘rin tutishi haqida suhbat tashkil etiladi. Bolalarning qiziqishi tez o‘zgarishi mumkin, shuning uchun darsda faoliyat turlarini almashtirib borish maqsadga muvofiq. Qisqa hikoya, rasm, savol-javob, kuzatish, kichik tajriba va harakatli o‘yin o‘quvchilarning diqqatini saqlashga yordam beradi. O‘qituvchi har bir bolaning fikrini tinglashi, noto‘g‘ri javobni keskin rad etmasdan, dalil va savollar orqali to‘g‘ri xulosaga yetaklashi kerak. Bu usul bolada mustaqil fikrlash va savol berishdan cho‘chimaslikni rivojlantiradi.O‘quvchilarning oilaviy tajribasi va yashash hududi ham hisobga olinishi zarur. Qishloqda yashaydigan bolalar bog‘, dala, ariqlar, uy hayvonlari va ekinlar haqida ko‘proq kuzatuvga ega bo‘lishi mumkin. Shahardagi bolalar esa transport, ko‘p qavatli uylar, xiyobonlar va maishiy chiqindilar bilan bog‘liq misollarni yaxshi biladi. O‘qituvchi bu farqlarni kamchilik sifatida emas, balki o‘zaro tajriba almashish imkoniyati sifatida tashkil qilishi lozim.

Bu borada quyidagi pedagogik metod va vositalarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

1. Bevosita kuzatish. Kuzatish atrof-muhitni o‘rganishning eng qulay usullaridan biridir. O‘quvchilar maktab hovlisidagi daraxtlarni, bulutlarning harakatini, kun davomida soyaning o‘zgarishini yoki urug‘ning unishini kuzatishlari mumkin. Kuzatishdan oldin aniq savol beriladi, jarayon davomida qaydlar yoki rasmlar tayyorlanadi, yakunda esa natijalar muhokama qilinadi. Masalan, ikki xil joyga ekilgan urug‘ning o‘sishini taqqoslash orqali o‘simlik rivojlanishiga suv, yorug‘lik va tuproq ta’siri haqida dastlabki xulosa chiqariladi.

2. Oddiy tajribalar. Tajriba bolaning taxminini tekshirishga yordam beradi. Suvning bug‘lanishini kuzatish, nam va quruq tuproqni taqqoslash, yorug‘lik tushadigan va tushmaydigan joydagi o‘simlik holatini kuzatish shular jumlasidandir. Tajribalar xavfsiz, sodda va yoshga mos bo‘lishi shart. O‘qituvchi natijani oldindan aytib bermasdan, “Nima o‘zgaradi?”, “Nega shunday bo‘ldi?” kabi savollar orqali o‘quvchini fikrlashga undaydi.

3. Didaktik o‘yinlar. “Tabiat do‘stlari”, “Chiqindini sarala”, “Qaysi fasl?”, “Kim qayerda yashaydi?” kabi o‘yinlar ekologik bilimlarni mustahkamlashga xizmat qiladi. Masalan, “Chiqindini sarala” o‘yinida qog‘oz, plastik va oziq-ovqat qoldiqlari tasvirlari tegishli toifalarga ajratiladi. O‘yin yakunida faqat to‘g‘ri javob emas, nima uchun bunday ajratish kerakligi ham izohlanadi. Shunda o‘yin bilim va amaliy odatni bog‘laydi.

4. Muammoli savollar va hayotiy vaziyatlar. “Agar maktab hovlisida hamma qog‘ozni yerga tashlasa, nima bo‘ladi?”, “Suv krani ochiq qolsa, qanday oqibat yuzaga keladi?”, “Qushlar uchun

qishda qanday yordam berish mumkin?” kabi savollar o‘quvchini sabab va oqibatni izlashga undaydi. Javoblar bolalarning yoshiga mos, real hayotga yaqin bo‘lishi kerak. Muammoli vaziyatlar orqali o‘quvchi ekologik muammoni faqat kattalarning ishi deb emas, o‘zi ham hissa qo‘sha oladigan masala deb qabul qiladi.

5. Loyiha faoliyati. Kichik guruhlar bilan “Sinfimiz toza sinf”, “Bir hafta suvni tejaymiz”, “Maktab hovlisidagi o‘simliklar”, “Qushlar uchun mehr” kabi qisqa loyihalar amalga oshirilishi mumkin. Har bir loyiha maqsad, vazifalar, amaliy harakat va yakuniy taqdimotdan iborat bo‘ladi. O‘quvchilar vazifalarni bo‘lib oladi, natijani kuzatadi va o‘z xulosalarini sinfdoshlariga aytadi. Loyiha jarayoni hamkorlik, javobgarlik va tashabbuskorlikni rivojlantiradi.

6. Fanlararo integratsiya. Atrof-muhit mavzularini faqat tabiiy fanlar bilan cheklamaslik kerak. Ona tili darsida tabiat haqidagi matnni o‘qish va hikoya tuzish, matematika darsida suv sarfi yoki ekilgan ko‘chatlar sonini hisoblash, tasviriy san’atda tabiat manzarasini chizish, texnologiya mashg‘ulotida qayta ishlatiladigan materiallardan buyum tayyorlash mumkin. Bu yondashuv bilimlarni turli vaziyatlarda qo‘llashga yordam beradi.

7. Raqamli va ko‘rgazmali vositalar. Suratlar, qisqa videolar, xaritalar, audioyozuvlar va interaktiv topshiriqlar ko‘z bilan ko‘rish qiyin bo‘lgan jarayonlarni tushuntirishda qo‘l keladi. Biroq texnologiya bevosita kuzatishning o‘rnini to‘liq bosmasligi kerak. Masalan, suv aylanishi videosidan so‘ng o‘quvchilar yomg‘ir, ko‘lmak va bug‘lanish bilan bog‘liq o‘z kuzatishlarini muhokama qilishlari mumkin. Zamonaviy tadqiqotlarda ham interaktiv mashg‘ulotlar, loyiha ishlari va tajribaviy o‘rganish ekologik bilim hamda amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirishda muhim ekani ta’kidlanadi [2].

Bola maktabda olgan ekologik bilimini uyda va jamoat joylarida qo‘llash imkoniga ega bo‘lishi kerak. Agar darsda suvni tejash o‘rgatilsa-yu, kundalik hayotda bunga e’tibor berilmasa, bilim odatga aylanmasligi mumkin. Shu sababli o‘qituvchi ota-onalarga sodda tavsiyalar berishi, masalan, uyda elektrni behuda yoqib qo‘ymaslik, xarid sumkasidan qayta foydalanish, gul va daraxtlarni parvarishlash, chiqindini duch kelgan joyga tashlamaslik kabi amaliy ishlarni taklif etishi mumkin. Mahalla va jamoat tashkilotlari bilan hamkorlikda hududni tozalash, ko‘chat ekish, tabiat burchagini tashkil etish yoki ekologik rasmlar ko‘rgazmasini o‘tkazish mumkin. Bunday tadbirlar majburiy mehnat yoki faqat hisobot uchun bajariladigan ishga aylanmasligi kerak. Bolalarga har bir faoliyatning maqsadi tushuntirilishi, xavfsizlik qoidalari bajarilishi va ularning yoshiga mos vazifalar berilishi zarur. Kattalarning shaxsiy namunasi esa tarbiyaning eng ta’sirchan vositalaridan biridir.Milliy qadriyatlar va xalq pedagogikasi ham ekologik tarbiyani mazmunan boyitadi. Suvni qadrlash, daraxt ekish, yerga hurmat bilan munosabatda bo‘lish, jonivorlarga ozor bermaslik kabi qarashlarni maqollar, ertaklar, xalqona hikoyalar va oilaviy tajribalar orqali yoritish mumkin. Bunda qadriyatlar shunchaki yodlanmaydi, balki bolalar kundalik xatti-harakatida namoyon bo‘lishi uchun sharoit yaratiladi [3].

Atrof-muhit haqidagi tasavvurlarning kengayishini faqat test natijasi bilan baholash to‘liq manzara bermaydi. O‘quvchining tabiat hodisasini tushuntirishi, kuzatish natijasini qayd etishi, muammoni aniqlashi, yechim taklif qilishi va amaliy qoidalarga rioya qilishi ham hisobga olinishi kerak. Shu maqsadda o‘qituvchi kuzatuv varaqasi, og‘zaki savollar, rasmli topshiriqlar, kichik loyiha taqdimoti va o‘z-o‘zini baholash usullaridan foydalanishi mumkin. Masalan, dars boshida o‘quvchilardan “Suvni nima uchun tejash kerak?” deb so‘raladi. Mavzu o‘rganilgach, ular avvalgi javobini qayta ko‘rib chiqadi va yangi dalillar bilan to‘ldiradi. Yoki bir hafta davomida sinfdagi tozalik va suvni tejash holati kuzatilib, qanday o‘zgarish bo‘lgani muhokama qilinadi. Baholashda bolalarni bir-biri bilan keskin taqqoslashdan ko‘ra, har bir o‘quvchining avvalgi holatiga nisbatan rivojlanishi e’tiborga olinishi maqsadga muvofiq.Mazkur yondashuvlar muntazam qo‘llansa, o‘quvchilarda tabiat obyektlarini farqlash, sodda sabab-oqibat munosabatlarini tushuntirish, ekologik muammolarni payqash, hamkorlikda yechim topish va tabiatga ehtiyotkor munosabat ko‘rsatish ko‘nikmalari rivojlanadi. Eng muhimi, ekologik tarbiya bir martalik tadbir emas, balki dars, tanaffus, uy va mahalla hayotida davom etadigan izchil jarayonga aylanadi. Kichik yoshdagi o‘quvchilarning atrof-muhit haqidagi tasavvurlarini kengaytirish boshlang‘ich ta’limning muhim vazifalaridan biridir. Bu jarayon bolaga tabiat obyektlari nomini o‘rgatish bilangina cheklanmay,

unda tabiat va inson hayoti o‘rtasidagi bog‘liqlikni anglash, o‘z harakatining oqibatini tushunish va mas’uliyatli xulq-atvorni shakllantirishni ham nazarda tutadi. Shuning uchun ta’lim mazmuni ilmiy jihatdan to‘g‘ri, yosh xususiyatlariga mos va kundalik hayot bilan bog‘langan bo‘lishi zarur. Samarali natijaga erishish uchun kuzatish, oddiy tajribalar, didaktik o‘yinlar, muammoli savollar, loyiha ishlari va fanlararo integratsiyani uyg‘unlashtirish tavsiya etiladi. Oila, maktab va mahalla hamkorligi esa o‘quvchining darsda olgan bilimini hayotda qo‘llashiga yordam beradi. O‘qituvchi bolalarga tabiatni asrash haqida gapirish bilan birga, o‘zi ham namuna ko‘rsatishi lozim. Shunda ekologik bilim asta-sekin e’tiqod, odat va kundalik amaliy faoliyatga aylanadi. Tabiatga mehr bilan qaraydigan, atrofidagi muammolarga befarq bo‘lmagan avlodni tarbiyalash esa barqaror va sog‘lom kelajak uchun muhim shartdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 27-maydagi 434-son qarori. “O‘zbekiston Respublikasida ekologik ta’limni rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”.

2.Sharipova D. va boshqalar. Tabiatshunoslik va uni o‘qitish metodikasi. — Toshkent: Shafoat Nur Fayz, 2020.

3.Chirchiq Davlat Pedagogika Universiteti Mutalov Sh.A., Tursunov T.T., Niyozova M.M. Sanoat ekologiyasi. — Toshkent: O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi, 2020.

4.Egamberdiyev R. Ekologiya. — Toshkent: Noshir, 2010.

5.O‘zbekiston Respublikasi. Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risidagi Qonun. — 1992-yil 9-dekabr.

6.O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. 2030-yilgacha bo‘lgan davrda aholining ekologik madaniyatini yuksaltirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risidagi qaror. — Toshkent, 2024.

7.Rasulova B.K. Boshlang‘ich ta’lim o‘quvchilariga ekologik tushuncha berishning pedagogik ahamiyati. O‘zbekiston Respublikasi umumiy o‘rta ta’lim maktablari uchun Tabiatshunoslik va tabiiy fanlar darsliklari. — Toshkent.